

DOŚWIADCZENIA SEKSUALNE, SATYSFAKCJA Z ŻYCIA SEKSUALNEGO A JAKOŚĆ ZWIĄZKU

Alicja Kuczyńska*
Instytut Psychologii
Uniwersytet Opolski

Jolanta Kaczmarek
Instytut Psychologii
Uniwersytet Wrocławski

SEXUAL EXPERIENCES, SEXUAL SATISFACTION AND THE QUALITY OF CLOSE-RELATIONSHIPS

Summary. The research aimed to verify relationships between sexual experiences, sexual satisfaction and quality of close-relationships by the means of subjective (one – item self – report graphic scales) and objective measure of main variables (Sexual Interaction Inventory proposed by Steger, LoPiccolo, 1978 and Quality of Close-Relationships Questionnaire constructed on the Triangular Theory of Love elaborated by Sternberg, 1986, 1988). 100 non formally, intimately related persons participated in this research. The results of study have shown that there are: relationships between: (1) first and current experiences and subjective sexual satisfaction of women; (2) current experiences of men and their objective satisfaction connected with this part of activity; (3) and sexual satisfaction and quality of the formed relationships. The differences between men and women were discussed in terms of different predictors of sexual satisfaction.

Wprowadzenie

Aktywność seksualna stanowiąca nieodłączną część ludzkiego życia podlega, jak ono całe, wpływom czynników biologicznych, psychologicznych i społeczno-kulturowych, ale również wywiera wpływ na pozostałe obszary i formy aktywności człowieka (por. m.in.: Darrow, 1976; Libby, Gordon, 1976; Hacker, 1976; Smith, 1976). Ujmowana wraz z całością systemu dążeń i ocen oraz z towarzyszącymi uczuciami, jest jedną z podstaw kształtowania się więzi międzyludzkich (por.: Kaplan, 1974; Masters, Johnson, 1975a i b; Kirkendall, Libby, 1976), które z jednej strony stwarzają dogodne warunki nawiązywania najbardziej intymnego kontaktu z drugim człowiekiem i uczenia się wzajemnego zrozumienia, z drugiej zaś redukują poczucie osamotnienia, wyobcowania i społecznej izolacji (Obuchowski, 1977; Imieliński, 1977; Gapik, Imieliński, 1982).

Istotna rola seksualności w życiu człowieka, dostrzeżona najwyraźniej w okresie tzw. rewolucji seksualnej lat sześćdziesiątych zaowocowała nie tylko podjęciem tak szero-

* Korespondencję kierować pod adresem: Alicja Kuczyńska, e-mail: Łuczyn@box43.gnet.pl

kich i podstawowych badań jakie przeprowadzili Masters i Johnson (1975a, 1975b), Hite (1976, 1981) czy Fisher (1973), ale sprzyjała także bardziej szczegółowym przedsięwzięciom zmierzającym do określenia czynników warunkujących satysfakcję z tej sfery życia. Badacze próbowali określić znaczenie czynników kulturowych i związanych z nią norm (np.: Reiss, 1963, 1975; Malewska, 1967; Łobozińska, 1974; Starczewska, 1975; Kon, 1980; Zadrożańska, 1980), poznać rolę czynników osobowościowych (Schmidt, 1976; Samson, 1977; Feshbach, Malamuth, 1978; Eysenck, 1981; Kuczyńska, 1988), a także ocenić wpływ doświadczeń seksualnych na satysfakcję wynikającą z tej formy aktywności człowieka (Schmidt, 1976; Imieliński 1972, 1974a i b, 1977; Kępiński, 1973; Kuczyńska, 1992). Wiele uwagi poświęcono także zależności pomiędzy satysfakcją seksualną a zadowoleniem z własnego związku (Bell, 1976; O'Neill, O'Neill, 1976; Kimmel, Van der Veen, za: Eysenck, 1981; Masters, Johnson, 1980; Laswell, Laswell, 1987). Jednakże, co ciekawe, wyniki tych badań wcale nie są jednoznaczne. Niejednoznaczność ta wynika przede wszystkim z różnego sposobu rozumienia i pomiaru satysfakcji seksualnej (bazującego w niektórych badaniach na behawioralnym wskaźniku ilości przeżywanego w określonym czasie orgazmów, a niekiedy na ogólnej subiektywnej ocenie zadowolenia z życia seksualnego osób uczestniczących w takich badaniach) oraz różnego sposobu rozumienia zadowolenia z własnego związku. Stąd też wprowadzając dwojaki rodzaj pomiaru satysfakcji seksualnej i jakości związku, odzwierciedlający zarówno subiektywny punkt widzenia badanych osób, jak i zobiektywizowaną ocenę obu sfer funkcjonowania opartą na przyjętych założeniach teoretycznych, warto jeszcze raz zadać sobie pytanie: **czy i jaka istnieje zależność pomiędzy określonymi aspektami doświadczeń seksualnych a satysfakcją seksualną oraz zadowoleniem z własnego związku?** Udzielenie odpowiedzi na te pytania stanowiło główny cel przeprowadzonych badań.

Założenia teoretyczne, pytania badawcze i przyjęte hipotezy

Masters i Johnson (1975a i b) zakładają, że zachowanie seksualne jest wynikiem działania dwóch systemów: biofizycznego i psychospołecznego, które współdziałając ze sobą prowadzą do wzmocnienia efektywnych typów reakcji seksualnych, jakie pojawiają się w toku rozwoju psychofizjologicznego. Podlegając różnym formom biofizycznych i psychospołecznych uwarunkowań, jednostka wytwarza indywidualny system wartości seksualnych. System ten „rozwija się na podstawie doświadczeń zmysłowych nasyconych indywidualnie treścią erotyczną, (...) w warunkach wyboru i wpływu wartości społecznych, które sprawiają, że są one przetwarzane i akceptowane jako bodźce seksualne” (Masters, Johnson, 1975b, s. 17). System ten ma charakter dynamiczny i pełni funkcję ukierunkowującą aktywność seksualną jednostki w seksualnej sferze życia, pozwalając jej rozróżnić to co jest ważne, od tego co ma dla niej znaczenie drugorzędne.

Ponieważ uznawane wartości stanowią zwykle podstawowy system odniesienia umożliwiający ustosunkowanie się do rzeczywistych zdarzeń i doświadczeń, można przyjąć, że doświadczenia seksualne nie tylko kształtują ten system, systemowi temu podlegają w sensie wyboru partnera, zachowań i oceny doświadczeń, ale również zwrotnie na ten system wpływają. Na tej podstawie można założyć, że istnieje związek pomiędzy doświad-

cenieniami seksualnymi a satysfakcją z tej sfery życia jednostki oraz pomiędzy satysfakcją seksualną a oceną jakości związku w jakim poszczególne osoby pozostają.

Słuszność przyjętych założeń potwierdzają liczne wyniki badań wskazujących na wpływ wcześniejszych doświadczeń seksualnych jednostki na jej dalszą aktywność seksualną. Jeszcze w latach pięćdziesiątych Podell i Perkins (1957) zauważyli, że poszczególne doświadczenia seksualne kobiet i mężczyzn wyrażają się w podejmowaniu ściśle określonej sekwencji zachowań: od całowania, poprzez dotykanie piersi, kontakty manualno-genitalne do stosunku. Chociaż przerwy czasowe występujące pomiędzy podejmowaniem poszczególnych zachowań (zwłaszcza o większej permissywności) są u kobiet dłuższe niż u mężczyzn (Schofield, za Schmidt, 1976), to kolejność poszczególnych zachowań u kobiet i mężczyzn jest taka sama. Wyniki tych badań skłoniły badaczy do traktowania wyróżnionych zachowań jako behawioralnych wskaźników rozwoju seksualnego i rozwijania mniej lub bardziej złożonych skal, służących do badania jego przebiegu. Większość z nich wprowadzała dodatkowo jako nieodzowny element sekwencji rozwojowej zachowania oralno-genitalne (por.: Bentler, 1968; Steger, LoPiccolo, 1978). Biorąc pod uwagę fakt, że zachowania seksualne charakteryzują się czasową stabilnością i ciągłością (Schmidt, 1976) a cała rozwojowa sekwencja jest z reguły powtarzana w pojedynczym akcie seksualnym można przyjąć hipotezę, że *osoby, które nie przeszły pełnej sekwencji zachowań uznanych za wskaźniki rozwoju seksualnego będą charakteryzowały się w dorosłości niższym stopniem satysfakcji seksualnej niż osoby, które przeżyły wszystkie wylonione doświadczenia.*

Jak na to wskazują wyniki badań dotyczące znaczenia emocjonalnego aspektu odczuwania przeżytych doświadczeń seksualnych, przeprowadzanych przede wszystkim przez terapeutów usiłujących zrozumieć przyczyny problemów swoich pacjentów dotyczących tej sfery życia (m.in.: Kaplan, 1974; Masters, Johnson, 1975b, 1980; Lobitz, Lobitz, 1978), można się również spodziewać, że *im bardziej negatywne przeżycia wiążą się z pierwszymi i aktualnymi doświadczeniami seksualnymi osoby, tym mniejsza powinna być jej satysfakcja wynikająca z aktywności w tej sferze życia.*

Ponieważ aktywność seksualna człowieka związana jest z reguły z drugą osobą, to można się spodziewać, że *powinna istnieć wzajemna zależność pomiędzy jakością związku w jakim osoby tworzące parę pozostają a ich satysfakcją seksualną.* Istnieją dwie grupy badań wspierających przyjęte założenie. Pierwsza koncentruje się na znaczeniu miłości w podejmowaniu aktywności seksualnej, której obecność lub brak można potraktować jako ważny atrybut relacji. Dowodzą one ścisłej zależności pomiędzy podejmowaniem aktywności seksualnej z partnerem, którego osoby (zwłaszcza kobiety) darzą uczuciem miłości (m.in.: Rubenstein, 1983; Leigh, 1989). Druga grupa badań dotyczyła prób oceny zależności pomiędzy oceną satysfakcji seksualnej a zadowoleniem z własnego małżeństwa. Większość z nich wskazywała na istnienie istotnego pozytywnego związku pomiędzy badanymi zmiennymi (m.in.: Hunt, 1974; Knox, 1984; Rostowski, 1987; Crooks, Baur, 1990). Jednakże badania Kimmela i Van der Veena (za Eysenck, 1979), Mastersa i Johnson (1975b) czy Rubin (za: Crooks, Baur, 1990) sugerują, że zależność ta nie jest tak oczywista, bowiem bardzo wiele zadowolonych ze swojego związku par ma różnego rodzaju problemy seksualne.

Ponieważ jednym z powodów uzyskania tak niejednorodnych wyników mogło być wykorzystanie jednego rodzaju miary satysfakcji seksualnej i zadowolenia z własnego związku (por.: Eysenck, 1981; Crooks, Baur, 1990), w przedstawionych poniżej badaniach posłużono się zarówno obiektywnymi, jak i subiektywnymi ocenami głównych zmiennych.

Metoda

Osoby badane

Badaniami objęto pary pozostające w związku nieformalnym, tzn. wyłącznie wolne związki emocjonalno-seksualne osób, które były razem od ponad 6 miesięcy, a ich wiek mieścił się w przedziale 19-28 lat. Z badań wykluczono małżeństwa, ponieważ sądzono iż fakt zawarcia związku małżeńskiego w pewien sposób strukturalizuje parę i zmienia punkt widzenia osób będących małżeństwem. Uniknięto tym sposobem zmiennej zakłócającej, jaką niewątpliwie jest „bycie czyjąś żoną czy mężem”. Badania miały charakter dobrowolny i anonimowy. Osoby były rekrutowane do badań za pomocą techniki *snow ball* (por.: Dainton, Stafford, 1993), w której grupą wyjściową byli studenci wrocławskich uczelni. Spośród 146 rozdanych zestawów jedynie 124¹ zostały poprawnie wypełnione i zwrócone we właściwym czasie. Jednakże pozostałe 24 osoby wypadły z badań ze względu na niewłaściwy wynik Kwestionariusza Aprobata Społecznej (Drwał, Wilczyńska, 1985). W konsekwencji analizie poddano dane uzyskane od 100 osób (czyli 50 par kobiet i mężczyzn).

Narzędzia

Do pomiaru obiektywnej jakości związku wykorzystano Kwestionariusz Jakości Związku (KJZ) (Kuczyńska, 1998), opracowany na podstawie Trójkątnej Teorii Miłości Sternberga (1986, 1988; por. też Wojciszke, 1993). Kwestionariusz zawiera 21 stwierdzeń, odpowiadających trzem głównym składnikom miłości (Intymności, Namietności i Zobowiązaniom), które odzwierciedlają jakość związku.

W celu poznania oceny subiektywnej, badanych proszono o ocenę ich zadowolenia z własnego związku na 6-stopniowej szacunkowej skali graficznej.

¹ Rennert (Schnabl, 1978) wyróżnia 6 grup osób, które odrzucają pracę, czy udział w badaniach dotyczących seksualnej sfery życia:

- niezainteresowani, wygodniccy i zapominalscy;
- ludzie z zaburzeniami seksualnymi, którzy wstydzą się ujawniać swoje odstępstwa;
- „niewinni”, którzy wstydzą się swojego niedoświadczenia;
- protestujący – odrzucają tego rodzaju postępowanie związane z wypytywaniem o intymną sferę życia;
- ludzie, którzy nie mają warunków spokojnego wypełniania ankiet;
- miłośnicy dokumentów, którzy chcą zachować ankietę.

Doświadczenia seksualne badano za pomocą zmodyfikowanej skali Bentlera (1968). Zawierała ona 11 zachowań seksualnych od najmniej (trzymanie się za ręce) do najbardziej permissywnych (stosunek w pozycji tradycyjnej)².

W celu poznania zakresu i przeżyć związanych z podejmowaniem po raz pierwszy poszczególnych doświadczeń proszono badanych, aby wskazali stopień przyjemności i negatywnych odczuć związanych z każdym z nich. Ocen dokonywano na skalach graficznych. Ponieważ skala Bentlera została wykorzystana również przez LoPiccolo i Stegera (1978; zob. też Lew-Starowicz, 1985), w skonstruowanym przez nich Inwentarzu Interakcji Seksualnych – IIS (*Sexual Interaction Inventory – SII*), służącym do pomiaru satysfakcji seksualnej w oparciu o aktualne doświadczenia osób oraz oceny skuteczności oddziaływań terapeutycznych, metodę autorów uznano za odpowiednią do założonych celów badań własnych. Inwentarz poza zredukowaną do jedenastu listą zachowań seksualnych obejmuje sześć skal dotyczących częstości podejmowania określonego zachowania, częstości pożądanego, przyjemności wynikającej z tego rodzaju aktywności, przyjemności pożądanego, ocenę przyjemności z jaką odbiera dane zachowanie partner/partnerka osoby wypełniającej kwestionariusz oraz pożądanego przyjemności z jaką chciałby czy chciałaby, aby je odbierała partnerka czy partner³. Skale te dostarczają również informacji na temat satysfakcji /dyskomfortu związanego z aktualnym życiem seksualnym dzięki sumowaniu wyników ze skal różnicowych, odzwierciedlających stopień niezadowolenia z częstości, samoakceptacji i akceptacji partnera dotyczącej odbioru zachowań seksualnych oraz znajomości preferencji swojego partnera czy partnerki. Ze względu na różnicowy charakter tych skal im wyższy jest wynik ogólny, tym mniejsza jest satysfakcja i na odwrót.

Podobnie jak ocenę zadowolenia z własnego związku, również subiektywną ocenę satysfakcji seksualnej mierzono za pomocą jednostwierdzeniowej, szacunkowej skali graficznej o 6 stopniach.

Przebieg badań

Każda para dostawała dwie zamknięte koperty zawierające taki sam zestaw testów. Badanych proszono o wypełnienie ich osobno i niedzielenie się swoimi odpowiedziami między sobą do momentu oddania badaczom wypełnionych testów, które miały być również przekazane w zamkniętej kopercie. Każdą parę proszono dodatkowo o to, aby zorientowała się czy w jej otoczeniu znajdują się osoby, które chciałyby wziąć udział w badaniu, zaznaczając, że wszystkie osoby, niezależnie od tego czy są zadowolone czy też nie ze swojego życia seksualnego, ale są ze sobą nie krócej niż 6 miesięcy są mile widziane. Jeśli

² Skala obejmowała następujące zachowania: trzymanie się za ręce, obejmowanie, dotykanie twoich piersi, dotykanie piersi partnerki/partnera, całowanie piersi, dotykanie twoich narządów płciowych, dotykanie narządów płciowych partnerki/partnera, całowanie twoich narządów płciowych, całowanie narządów płciowych partnerki/partnera, stosunek w pozycji tradycyjnej.

³ Skala częstości: 1 – nigdy (0% czasu), 2 – rzadko (10%), 3 – okazjonalnie (25% czasu), 4 – dość często (50%), 5 – zwykle (75%), 6 – zawsze (100%). Skala przyjemności: 1 – skrajnie nieprzyjemne, 2 – średnio nieprzyjemne, 3 – nieznacznie nieprzyjemne, 4 – nieznacznie przyjemne, 5 – średnio przyjemne, 6 – nadzwyczaj przyjemne.

dana para znalazła kolejną parę chcącą wziąć udział w badaniu, informowała o tym przy odbiorze ich własnych testów i wtedy też dostawała kolejny zestaw metod.

Wyniki

Pierwsze i aktualne doświadczenia seksualne a subiektywna i zobiektywizowana ocena satysfakcji seksualnej

Podstawowe wyniki badań przedstawiono w tabelach 1 i 2. Tabela 1 przedstawia średnie wyniki wszystkich badanych zmiennych charakteryzujących badane kobiety i mężczyzn. W tabeli 2 przedstawiono korelacje pomiędzy miarami zmiennych subiektywnych i zobiektywizowanych.

Tabela 1. Średnie wyniki badanych zmiennych (głównych i kontrolowanych) dla kobiet i mężczyzn oraz analiza różnic pomiędzy nimi

Zmienne	Średnia dla mężczyzn	Średnia dla kobiet	t	p
KAS	12,04	12,40	-0,50	0,61
Subiektywna ocena związku	4,52	4,54	-0,17	0,86
Intymność	30,08	31,10	-1,80	0,07
Namiętność	31,68	29,82	1,91	0,05
Zobowiązania	25,98	25,94	0,05	0,96
Kwestionariusz Jakości Związku	87,74	86,86	0,49	0,62
Subiektywna ocena życia seksualnego	5,44	5,38	0,44	0,65
Inwentarz Interakcji Seksualnych: skale podstawowe				
Częstość podejmowanych zachowań	51,56	49,24	1,56	0,12
Częstość pożądana	55,62*	51,68*	2,90*	0,00*
Przyjemność	61,54	61,22	0,39	0,69
Ocena przyjemności partnera	60,64	61,04	-0,42	0,67
Przyjemność pożądana	63,20	63,76	-0,92	0,35
Pożądana przyjemność doznawana przez partnera	63,46	64,24	-1,25	0,21
Inwentarz Interakcji Seksualnych: skale różnicowe				
Stopień niezadowolenia z częstości	4,06	2,44	1,94	0,05
Znajomość preferencji partnera	0,90	0,18	0,98	0,32
Stopień niezadowolenia z doznawanej przyjemności: Samoakceptacja	1,66*	2,54*	-1,98*	0,05*
Stopień niezadowolenia z doznawanej przyjemności: Akceptacja partnera	2,82	3,22	-0,65	0,51
Różnica pomiędzy przyjemnością doświadczaną przez siebie a przeciętnym odbiorem danego zachowania	0,01	0,03	-0,39	0,69

Ogólny stopień satysfakcji/dyssatysfakcji seksualnej	9,45	8,39	0,62	0,53
Kompletność sekwencji rozwojowej doświadczeń	10,88	10,80	0,85	0,39
Suma pozytywnych przeżyć związanych z pierwszymi doświadczeniami seksualnymi	97,02*	91,20*	2,88*	0,00*
Suma negatywnych przeżyć związanych z pierwszymi doświadczeniami seksualnymi	17,82*	22,44*	-2,82*	0,00*

*p<0,05

Tabela 2. Korelacje miar subiektywnych i zobiektywizowanych kobiet i mężczyzn dotyczących oceny ich życia seksualnego i związku, w jakim pozostają (OZ – subiektywna ocena związku, OŻS – subiektywna ocena życia seksualnego)

Zobiektywizowane oceny zmiennych	Subiektywne oceny zmiennych			
	Kobiety		Mężczyźni	
	OZ	OŻS	OZ	OŻS
Intymność	0,50*	0,33*	0,61*	0,18*
Namiętność	0,64*	0,39*	0,56*	0,25*
Zobowiązania	0,14	-0,13	0,27	0,33
Jakość Związku	0,62*	0,29*	0,57*	0,32*
Częstość	0,11	0,29*	-0,13	0,19
Częstość pożądana	0,13	0,17	0,05	0,23
Przyjemność	0,41*	0,45*	0,13	0,27
Ocena przyjemności partnera	0,13	0,27	-0,13	0,27
Przyjemność pożądana	0,23	0,27	-0,04	0,08
Pożądana przyjemność partnera	-0,03	0,02	-0,14	0,15
Niezadowolenie z częstości	0,03	-0,24	0,28*	0,01
Znajomość preferencji partnera	0,28*	0,17	0,33*	-0,10
Samoakceptacja	-0,44*	-0,47*	-0,29*	-0,38*
Akceptacja partnera	-0,21	-0,36*	0,07	-0,34*
Różnica w odczuwanej przyjemności w porównaniu z przeciętnym odbiorem zachowania	-0,41*	-0,45*	-0,13	-0,27
Satysfakcja/dyssatysfakcja IIS	-0,07	-0,31*	0,24	-0,27

*p<0,05

Spośród wszystkich badanych osób jedynie 12 nie podjęło pełnej sekwencji zachowań seksualnych. Stąd, aby sprawdzić czy osoby te odczuwają mniejszą satysfakcję z własnego życia seksualnego w porównaniu z osobami, które doświadczyły wszystkich mieszczących się w rozwojowych sekwencji zachowań należało zastosować test *U* Manna-Whitneya. Przeprowadzona analiza wykazała, że osoby o niepełnej sekwencji przeżytych doświadczeń charakteryzują się znacznie niższą subiektywną satysfakcją seksualną niż pozostałe osoby ($p<0,01$). Co ciekawe, niepełna sekwencja przeżytych doświadczeń nie miała wpływu na ogólny stopień zobiektywizowanej oceny satysfakcji seksualnej ($p<0,20$), ale miała negatywny wpływ na pewne aspekty aktualnej aktywności seksualnej, takie jak

średnia częstość podejmowanych zachowań ($p < 0,00$) oraz związana z nimi przyjemność ($p < 0,05$).

W celu sprawdzenia czy i jaki istnieje związek pomiędzy pierwszymi i aktualnymi doświadczeniami seksualnymi a subiektywną i zobiektywizowaną oceną satysfakcji seksualnej, przeprowadzono odpowiednie analizy korelacji dla wszystkich badanych osób oraz osobno dla kobiet i mężczyzn. Wyniki tych analiz przedstawiono w tabeli 3.

Tabela 3. Korelacje pomiędzy wybranymi aspektami pierwszych i aktualnych doświadczeń seksualnych a subiektywną i zobiektywizowaną oceną satysfakcji seksualnej kobiet i mężczyzn

Doświadczenia seksualne	Subiektywna ocena satysfakcji seksualnej			Zobiektywizowana ocena satysfakcji seksualnej		
	wszyscy	kobiety	mężczyźni	wszyscy	kobiety	mężczyźni
Pozytywne emocje towarzyszące pierwszym doświadczeniom	0,01	-0,21	-0,24	-0,09	-0,15	-0,06
Negatywne emocje towarzyszące pierwszym doświadczeniom	-0,09	-0,29*	0,13	-0,04	-0,06	-0,01
Kompletność sekwencji pierwszych doświadczeń	0,28*	0,44*	0,06	-0,01	0,08	-0,25
Częstość aktualnych doświadczeń	0,24*	0,29*	0,19	-0,33*	-0,26	-0,50*
Przyjemność towarzysząca aktualnym doświadczeniom	0,37*	0,45*	0,27	-0,25*	-0,19	-0,36*

* $p < 0,05$

Przeprowadzone analizy wykazały, że negatywne emocje towarzyszące pierwszym doświadczeniom oraz niekompletność sekwencji pierwszych doświadczeń mają znaczenie przede wszystkim dla subiektywnej oceny satysfakcji seksualnej kobiet. Analiza szczegółowa wykazała przy tym, że ocena ta zależy przede wszystkim od negatywnych emocji towarzyszących pierwszym doświadczeniom związanym z dotykiem (-0,43) i całowaniem (-0,41) ich narządów płciowych przez partnera. Im bardziej negatywne emocje towarzyszą tym doświadczeniom, tym bardziej negatywna jest subiektywna ocena życia seksualnego. Również im bardziej pozytywne emocje towarzyszą tym doświadczeniom, tym wyżej oceniają one swoje zadowolenie z życia seksualnego (odpowiednie korelacje dla tych doświadczeń wynoszą: 0,32 i 0,44).

Subiektywna ocena zadowolenia z życia seksualnego kobiet zależy także od częstości podejmowania zachowań w aktualnym związku i stopnia przyjemności, który im towarzyszy. Kobiety tym lepiej oceniają swoje życie seksualne, im częściej ich partnerzy dotykają (0,39) i całują ich piersi (0,42) oraz im częściej ich partnerzy (0,43) i one same (0,29) podejmują zachowania oralno-genitalne. Ocena ta jest również tym wyższa, im bardziej pozytywnie odbierają one dotykane przez partnera ich piersi (0,28) i narządów płciowych

(0,35) oraz im większą przyjemność sprawia im całowanie ich narządów płciowych przez partnera (0,34) i całowanie narządów płciowych partnera (0,41).

Jednakże ani przeżycia pierwszych, ani aktualnych doświadczeń seksualnych kobiet nie są związane ze zobiektywizowaną oceną życia seksualnego dokonaną za pomocą Inwentarza Interakcji Seksualnych. Analiza szczegółowa związku ocen własnego życia seksualnego z poszczególnymi doświadczeniami ukazała jednak pewne istotne zależności. Im częściej partnerzy kobiet całują je w usta (-0,52), piersi (-0,28), narządy płciowe (-0,28) oraz odbywają z nimi stosunki seksualne, tym wyższy uzyskują one stopień zadowolenia z własnego życia seksualnego, mierzony skalą zobiektywizowaną. Wynik ten jest również tym lepszy, im bardziej pozytywnie odbierają one całowanie w usta (-0,61) i stosunki płciowe w pozycji tradycyjnej (-0,79).

W przeciwieństwie do kobiet ani suma pozytywnych, ani negatywnych przeżyć związanych z pierwszymi doświadczeniami, ani też stopień kompletności doświadczeń nie mają wpływu na subiektywną i zobiektywizowaną ocenę życia seksualnego mężczyzn. Jednakże szczegółowa analiza poszczególnych doświadczeń wykazała, że im słabsze pozytywne emocje towarzyszyły mężczyznom w związku z ich pierwszymi doświadczeniami trzymania dziewczyny za rękę (-0,40) i obejmowania jej (-0,54) oraz pierwszego stosunku (-0,30), tym wyżej oceniają oni swoje aktualne życie seksualne.

Suma aktualnych doświadczeń seksualnych mierzonych częstością ich podejmowania i stopniem przyjemności, który doświadczeniom tym towarzyszy nie ma związku z subiektywną oceną ich życia seksualnego, ale ma istotny związek z satysfakcją mierzoną w sposób zobiektywizowany. Szczegółowe analizy przeprowadzone dla określenia związku pomiędzy obiema ocenami a poszczególnymi doświadczeniami wykazały, że chociaż częstość żadnego aktualnego doświadczenia nie ma wpływu na subiektywną ocenę życia seksualnego, to ocena ta jest tym wyższa, im większą przyjemność czerpią oni z dotykania piersi (0,31) i narządów płciowych (0,59) swoich partnerek. W skali zobiektywizowanej ocena satysfakcji mężczyzn jest tym wyższa, im częściej dotykają (-0,36) oni i całują piersi swoich partnerek (-0,57) oraz im częściej oni sami i ich partnerki podejmują zachowania oralno-genitalne (odpowiednio: -0,48 i -0,51). Ocena ta jest również tym wyższa, im większą przyjemność sprawia mężczyznom dotykanie (-0,33) i całowanie piersi partnerki (-0,38), dotykanie (-0,37) i całowanie jej narządów płciowych (-0,41) oraz całowanie ich narządów płciowych przez kobiety.

Wybrane aspekty aktualnych doświadczeń seksualnych jako predyktory subiektywnej oceny zadowolenia z życia seksualnego

Przedstawione w poprzednim podrozdziale wyniki analiz sugerują, że subiektywne oceny życia seksualnego kobiet i mężczyzn mogą opierać się na różnych kryteriach. Pewną możliwością sprawdzenia tej sugestii jest przeprowadzenie analizy regresji w celu wyłonienia tych aspektów aktualnych doświadczeń seksualnych kobiet i mężczyzn, które są najlepszymi predyktorami dokonywanej przez nich subiektywnej oceny satysfakcji seksualnej (patrz tabela 4 i 5).

Tabela 4. Wybrane aspekty doświadczeń seksualnych wyłonione ze skal różnicowych IIS jako predyktory subiektywnego zadowolenia z życia seksualnego. Wyniki analizy regresji

Wybrane aspekty doświadczeń seksualnych wyliczone na podstawie skal różnicowych IIS	Podsumowanie analizy regresji subiektywnej oceny zadowolenia z życia seksualnego			
	mężczyzn procent wyjaśnionej wariacji: 22,9%		kobiet procent wyjaśnionej wariacji: 41,1%	
Stopień:	<i>beta</i>	p	<i>beta</i>	p
Niezadowolenia z częstości	0,04	0,75	-0,24	0,07
Znajomości preferencji partnera	-0,52	0,11	-0,83*	0,02*
Samoakceptacji odbioru doświadczeń	-0,68*	0,02*	0,22	0,45
Akceptacji partnera z punktu widzenia odbioru doświadczeń	0,27	0,43	-0,81*	0,01*
Różnicy doznawanej przyjemności w stosunku do przeciętnego odbioru tych doświadczeń	0,03	0,83	-0,03	0,82

*p<0,05

Tabela 5. Wybrane aspekty doświadczeń seksualnych stanowiące wyniki z podstawowych skal IIS jako predyktory subiektywnego zadowolenia z życia seksualnego. Wyniki analizy regresji

Wybrane aspekty doświadczeń seksualnych wyrażone w wynikach skal podstawowych IIS	Podsumowanie regresji subiektywnej oceny zadowolenia z życia seksualnego			
	mężczyzn procent wyjaśnionej wariacji: 22,9%		kobiet procent wyjaśnionej wariacji: 41,1%	
Stopień	<i>beta</i>	p	<i>beta</i>	p
Częstości podejmowanych doświadczeń	-0,41	0,84	0,44	0,09
Częstości pożądanej	0,18	0,42	-0,46	0,08
Przyjemności wynikającej z odbioru doświadczeń	0,60*	0,05*	0,52	0,05
Spostrzeganą przyjemność odbioru tych doświadczeń przez partnera	0,25	0,49	0,17	0,38
Pożądanego sposobu odbioru doświadczeń	-1,00	0,02	0,33	0,43
Pożądaną przyjemność odbioru tych doświadczeń przez partnera	0,34*	0,49*	-0,73*	0,02*

*p<0,05

Z przeprowadzonej analizy wynika, że najlepszym predyktorem subiektywnej oceny życia seksualnego mężczyzn jest ich zadowolenie z doznawanej przyjemności wyrażone niską różnicą pomiędzy aktualnie doznawaną przyjemnością z podejmowanych doświadczeń a przyjemnością pożądaną.

Najlepszymi predyktorami subiektywnej oceny satysfakcji seksualnej kobiet są dwa czynniki: dobra znajomość preferencji partnera oraz zadowolenie ze sposobu w jaki partner

odbiera doświadczenia seksualne (wyrażone nieznaczną różnicą pomiędzy spostrzeganym przez nie i pożądanym odbiorem emocjonalnym przeżywanych doświadczeń).

Biorąc pod uwagę wyniki podstawowych skal *IIS*, najlepszymi predyktorami subiektywnej oceny zadowolenia z własnego życia seksualnego dokonywanej przez mężczyzn jest stopień aktualnie przeżywanej i pożądanej przyjemności związany z doświadczeniami seksualnymi. Ocena ta jest tym wyższa, im więcej przyjemności aktualnie doświadczają mężczyźni oraz im mniejsze mają wymagania dotyczące idealnego sposobu ich odbioru. Najlepszym predyktorem subiektywnej oceny życia seksualnego kobiet jest pożądany stopień odbioru doświadczeń przez partnera. Ocena ta jest tym wyższa, im mniejszy jest stopień pożądanej przyjemności wynikającej z przeżywanych doświadczeń seksualnych.

Satysfakcja seksualna a jakość związku

W celu sprawdzenia jaki jest wpływ ocen życia seksualnego na ogólne zadowolenie ze swojego związku, przeprowadzono serię odpowiednich analiz regresji. Sprawdzano zależności pomiędzy globalnymi ocenami życia seksualnego (subiektywnymi i zobiektywizowanymi) a subiektywnymi i zobiektywizowanymi ocenami zadowolenia z własnego związku dokonywanymi przez kobiety i mężczyzn (tabela 6).

Przeprowadzone analizy wykazały, że lepszym predyktorem oceny związku jest subiektywna ocena życia seksualnego. Im wyższa jest subiektywna ocena życia seksualnego, tym wyższa jest również subiektywna ocena zadowolenia z własnego związku i zobiektywizowana ocena Intymności dokonywana przez kobiety. Subiektywna ocena życia seksualnego ma także znaczenie (p na poziomie tendencji) dla ogólnej jakości związku.

Im wyższa jest subiektywna ocena życia seksualnego mężczyzn, tym wyższa jest zobiektywizowana ogólna ocena jakości własnego związku oraz szczegółowa ocena składnika Zobowiązań. Na poziomie silnej tendencji istnieje także zależność pomiędzy subiektywną oceną życia seksualnego a zobiektywizowaną oceną Namietności oraz zobiektywizowaną oceną życia seksualnego mężczyzn a ich subiektywną oceną związku. Warto jednak zauważyć, że we wszystkich przypadkach, procent wyjaśnionej wariancji badanych zmiennych jest niezbyt wysoki i w najlepszym układzie waha się od 11,1% do 19,4%.

Tabela 6. Oceny życia seksualnego jako predyktory subiektywnej i zobiektywizowanej oceny jakości związku. Wyniki analizy regresji

Zmienne zależne dotyczące oceny zadowolenia z własnego związku	Zmienne niezależne dotyczące satysfakcji seksualnej												procent wytłumaczonej wariancji
	dla kobiet						dla mężczyzn						
	ocena subiektyw- na (skala szacun- kowa)		ocena zobiektyw- zowana (suma skal różnicowych IIS)		procent wytłumaczonej wariancji		ocena subiektyw- na (skala szacun- kowa)		ocena zobiektyw- zowania (suma skal różnicowych IIS)		procent wytłumaczonej wariancji		
	beta	p	beta	p	beta	p	beta	p	beta	p	beta	p	
Subiektywna ocena związku (skala szacun- kowa)	0,45*	0,00	0,07	0,61	19,4	0,10	0,47	0,26	0,07	6,8			
Zobiektywizowana ocena związku (KJZ)	0,26	0,07	-0,05	0,69	8,5	0,33*	0,02*	0,02	0,85	10,6			
Intymność (skala KJZ)	0,32	0,03*	-0,02	0,88	11,0	0,17	0,24	-0,01	0,93	3,3			
Namiętność (skala KJZ)	0,39	0,11	0,03	0,78	15,0	0,28	0,05	0,11	0,41	7,6			
Zobowiązania (skala KJZ)	-0,18	0,21	-0,17	0,24	4,6	0,31*	0,03*	-0,05	0,71	11,1			

*p<0,05

Podsumowanie

Celem przeprowadzonych badań było udzielenie odpowiedzi na pytanie czy (i jaka) istnieje zależność pomiędzy doświadczeniami seksualnymi a oceną życia seksualnego oraz oceną życia seksualnego a zadowoleniem ze związku, w którym osoby badane pozostają. Przeprowadzone badania uwzględniały subiektywną i zobiektywizowaną ocenę życia seksualnego oraz własnego związku, dokonywaną przez osoby pozostające w nieformalnych związkach intymnych ze swoimi partnerami.

Hipotezy szczegółowe postulowały m.in., że pierwsze doświadczenia seksualne mogą mieć wpływ na późniejszą ocenę życia seksualnego. Istotnie, niekompletność doświadczeń przyjętych za typowe wskaźniki rozwoju seksualnego była związana z oceną aktualnego życia seksualnego (osoby, które nie przeżyły wszystkich wyróżnionych w skali doświadczeń znacznie gorzej oceniały satysfakcję z własnego życia seksualnego niż te osoby, których przeżycia były kompletne – test *U* Whitmana-Maneya). Jednakże analiza korelacji pomiędzy wybranymi aspektami pierwszych i aktualnych doświadczeń wykazała, że związek pomiędzy stopniem kompletności sekwencji pierwszych doświadczeń a aktualną oceną życia seksualnego jest znacznie silniejszy u kobiet niż mężczyzn i dotyczy przede wszystkim subiektywnej oceny satysfakcji seksualnej.

Również negatywne przeżycia związane z pierwszymi doświadczeniami pozostają w istotnej zależności z subiektywną oceną życia seksualnego dokonywaną przez kobiety, ale nie przez mężczyzn. Fakt, że ocena życia seksualnego zależy bardziej od doświadczeń negatywnych niż pozytywnych można łatwo wyjaśnić zarówno w zaproponowanej wcześniej koncepcji Mastersa i Johnson (1975a i b), na podstawie której można przyjąć, że zachowania, którym towarzyszyły negatywne uczucia nie nabywają indywidualnego znaczenia bodźca seksualnego lub stają się awersyjne, jak również w innych teoriach. Przykładem mogą tu być koncepcje ewolucyjne, sugerujące konieczność lepszego zapamiętywania zdarzeń, których należy unikać jako zagrażających realizacji podstawowych celów jakimi są przeżycie i genetyczne przetrwanie (por. m.in.: Lorenz, 1975; Ridley, 1999; Czapiński, 1988), czy koncepcje uczenia się, dowodzące trudniejszego wygaszania reakcji na bodźce negatywne (m.in. Meyer, Chesser, 1973; Eysenck, 1981; Rosenhan, Seligman, 1994). Ciekawe jest jednak to, że przeżycia te mają istotny związek z ocenami kobiet, natomiast nie są istotne dla ocen dokonywanych przez mężczyzn. Wyniki porównania sumy pozytywnych i negatywnych przeżyć związanych z pierwszymi doświadczeniami kobiet i mężczyzn (patrz tabela 1) wykazały, że kobiety z reguły przeżywają mniej pozytywnych i więcej negatywnych emocji związanych z doświadczeniami seksualnymi niż mężczyźni. Możliwe zatem, że taki stan rzeczy uwarunkowany jest odmiennymi determinantami ekscytacji seksualnej kobiet i mężczyzn, które mają wpływ na dynamikę narastania pobudzenia seksualnego decydującego o gotowości do podejmowania coraz to bardziej permissywnych zachowań, a tym samym do ich pozytywnego emocjonalnego odbioru (Schmidt, 1976; Kutschinsky, za Pospiszyl, 1978; Kuczyńska, 1992).

Na ocenę życia seksualnego mają oczywiście wpływ również doświadczenia aktualne. Im większa jest częstość podejmowanych zachowań oraz przyjemność z nimi związana, tym wyższa jest subiektywna ocena życia seksualnego kobiet oraz zobiektywizowana oce-

na tego obszaru aktywności mężczyzn (patrz tabela 3). Niezwykle trudno jest wyjaśnić dlaczego aktualne doświadczenia mają wpływ na subiektywną ocenę życia seksualnego kobiet, a nie mają związku z ich oceną zobiektywizowaną oraz są związane ze zobiektywizowaną oceną życia seksualnego mężczyzn, ale nie mają związku z ich ocenami subiektywnymi. Pewną wskazówką mogą być tu wyniki analiz regresji dowodzące odmiennych predyktorów subiektywnej oceny życia seksualnego kobiet i mężczyzn (patrz tabela 4 i 5). Dla mężczyzn jest to samoakceptacja, wyrażona niewielką różnicą pomiędzy aktualnie doznawaną przyjemnością a przyjemnością pożądaną. Subiektywna ocena życia seksualnego mężczyzn jest tym większa, im większej przyjemności doznają oni z aktualnie podejmowanych zachowań i im mniejsze mają wymagania dotyczące przyjemności pożądanej. W odróżnieniu od mężczyzn, subiektywna ocena własnego życia seksualnego kobiet nie zależy od ich własnych przeżyć i zachowań, ale od ich partnera. Podstawowym czynnikiem determinującym subiektywną ocenę życia seksualnego kobiet są nieznaczne wymagania dotyczące pożądanej reakcji partnera na aktualnie podejmowane zachowania. Biorąc pod uwagę wskaźniki skal różnicowych, subiektywna ocena życia seksualnego kobiet jest tym wyższa, im większa jest akceptacja partnera (czyli im mniejsza jest różnica pomiędzy jego aktualnymi reakcjami emocjonalnymi w porównaniu z reakcjami pożądanymi) oraz im lepsza jest znajomość preferencji partnera. Subiektywna ocena życia seksualnego kobiet zależy również od innych czynników. Jest ona tym wyższa, im częściej podejmowanych zachowań jest wyższa, częstość pożądana niższa a przyjemność doznawana z podejmowanych zachowań wyższa. Jednakże, jak na to wskazują wartości poziomu istotności, czynniki te mają znacznie mniejsze znaczenie dla tej oceny. Bardziej złożony układ predyktorów subiektywnej oceny życia seksualnego kobiet zdaje się również tłumaczyć znacznie wyższy niż u mężczyzn procent wyjaśnianej zmienności ocen.

W celu udzielenia odpowiedzi na pytanie czy i jaka istnieje zależność pomiędzy zadowoleniem z życia seksualnego a jakością związku, przeprowadzono odpowiednie analizy korelacji i regresji (tabele 2 i 6). Wyniki tych analiz dowiodły istnienia takiej pozytywnej zależności. Jednakże nie jest ona tak oczywista ani tak duża, jak mogłyby na to wskazywać wcześniejsze wyniki badań. Oceny życia seksualnego (obiektywna i subiektywna) wyjaśniają nieduży procent wariacji ocen związku (w najlepszym przypadku wynosi on u kobiet 19,4%, a u mężczyzn 11,1%). Ponieważ lepszym predyktorem oceny związku jest subiektywna ocena życia seksualnego, a ta u kobiet związana jest z osobą partnera, łatwo zatem zrozumieć wyższy procent wyjaśnianej zmienności ocen związku dokonywanych przez kobiety niż przez mężczyzn (dla których podstawą subiektywnej oceny życia seksualnego jest zadowolenie ze sposobu w jaki oni sami przeżywają aktualne doświadczenia seksualne). Uzyskane rezultaty są zgodne z wynikami innych badań, które dowodzą, że aktywność seksualna kobiet jest znacznie częściej związana z nastawieniem na związek, procesem łączenia się w pary i wzmocnieniem więzi uczuciowej, a u mężczyzn z redukcją napięcia i doznawaniem szczęśliwych przeżyć (Kuczyńska, 1988; Izard, 1979).

Na zakończenie, komentarza wymagają rezultaty badań związane z wykorzystaniem subiektywnych i zobiektywizowanych miar ocen dotyczących życia seksualnego oraz zadowolenia z własnego związku. Subiektywna ocena związku jest dość mocno związana z oceną zobiektywizowaną. Dotyczy to przede wszystkim ogólnej jakości związku oraz jej

dwóch składników – Intymności i Namietności. Natomiast korelacja pomiędzy subiektywną i zobiektywizowaną miarą życia seksualnego jest znacznie słabsza. Subiektywna ocena życia seksualnego jest co prawda związana ze zobiektywizowaną oceną satysfakcji seksualnej kobiet, ale nie ma ona istotnego związku ze zobiektywizowaną oceną tej sfery życia dokonywaną przez mężczyzn. Bardzo możliwe, że różnica pomiędzy związkami miar służących do oceny związku i zadowolenia z życia seksualnego wiąże się z lepszym dopasowaniem stwierdzeń (wskaźników) w obu typach skal zobiektywizowanych. Należy bowiem pamiętać, że sformułowanie Trójkątnej Teorii Miłości Sternberga poprzedziły badania dotyczące istoty miłości i związanych z nią pojęć (Sternberg, Grajek, 1984), które zapewniły lepszy dobór wskaźników odzwierciedlających poszczególne jej składniki. Były one prawdopodobnie bardziej zgodne z potocznym rozumieniem miłości niż wskaźniki wykorzystane przez Stegera i LoPiccolo w Inwentarzu Interakcji Seksualnych. Autorzy IIS za punkt wyjścia w konstruowaniu swojego narzędzia przyjęli założenia związane z trzema teoriami: koncepcjami rozwojowymi dotyczącymi seksualności, teoriami skryptów oraz teoriami dotyczącymi pobudzenia seksualnego, wynikającymi z terapeutycznych doświadczeń i wyników badań poświęconych dysfunkcjom seksualnym. Jest również możliwe, że korelacja pomiędzy zobiektywizowaną i subiektywną miarą satysfakcji seksualnej byłaby wyższa bez wprowadzonych w badaniach modyfikacji, polegających na jej skróceniu poprzez wyeliminowanie wskaźników doświadczeń związanych z każdorazowym przeżywaniem w ramach danego zachowania uczucia orgazmu. Nie jest to jednak pewne, ponieważ korelacje skal IIS z subiektywną oceną życia seksualnego otrzymane przez Stegera i LoPiccolo (1978, s. 119) miały podobny poziom i siłę jak te, które uzyskano w przedstawionych tu badaniach.

Oczywiście, celem przeprowadzonych badań nie była ocena wiarygodności, rzetelności czy trafności metod, ale wykazanie, że w zależności od tego jakimi miarami posługują się badacze, ich wyniki mogą być różne. Zależać to może również od płci osób badanych oraz od kryteriów, którymi kierować się mogą osoby badane w procesie dokonywania ocen (por.: Wojciszke, 1991; Murstein, 1988).

LITERATURA CYTOWANA

- Bell, R. R. (1976). Changing aspects of marital sexuality. W: S. Gordon, R.W. Libby (red.) *Sexuality today and tomorrow*. Belmont: Duxbury Press.
- Bentler, P. M. (1968). Heterosexual behavior assessment, *Behaviour Research and Therapy*, 6, 21-30.
- Crooks, R., Baur, K. (1990). *Our sexuality*. Redwood City: Benjamin/Cummings Company, Inc.
- Czapiński, J. (1988). O naturze i funkcji procesów wartościowania. W: B. Wojciszke (red.) *Studia nad procesami wartościowania*. Wrocław: Ossolineum.

- Dainton, M., Stafford, L. (1993). Routine maintenance behaviors: A comparison of relationships type, partner similarity and sex differences, *Journal of Social and Personal Relationships*, 10, 255-271.
- Darrow, W. W. (1976). Social and behavioral aspects of sexuality transmitted deases. W: S. Gordon, R. W. Libby (red.) *Sexuality today and tomorrow*. Belmont: Duxbury Press.
- Drwal, R., Wilczyńska, J. (1985). Opracowanie kwestionariusza aprobaty społecznej. W: R. Drwal (red.) *Adaptacja kwestionariuszy osobowości*. Warszawa: PWN.
- Eysenck, H.J. (1981). *The psychology of sex*. London: NEL Books.
- Feshbach, S., Malamuth, N. (1978). Sex and aggression: Proving and link, *Psychology Today*, 11, 67-75.
- Fisher, S. (1973). *Understanding the female orgasm*. New York: Penguin Books.
- Gapik, L., Imieliński, K. (1982). *Teoretyczne modele zespołów patologii więzi erotycznych w układach partnerskich. Pamiętniki I Konferencji Seksuologów*. Warszawa: CMKP.
- Hacker, H. M. (1976). The new burdens of masculinity. W: S. Gordon, R. W. Libby (red.) *Sexuality today and tomorrow*. Belmont: Duxbury Press.
- Hite, S. (1976). *The Hite report: A nationwide study of female sexuality*. New York: Dell Brooks.
- Hite, S. (1981). *The Hite report on male sexuality*. New York: Knopf.
- Hunt, M. (1974). *Sexual behavior in the 1970s*. Chicago: Playboy Press.
- Imieliński, K. (1972). Pierwszy stosunek płciowy a odczucia seksualne kobiety. W: I. Roszkowski, K. Imieliński (red.) *Problemy oziębłości płciowej u kobiet*. Warszawa: PZWL.
- Imieliński K. (1974a). *Życie intymne człowieka. Psychofizjologia*. Warszawa: PZWL.
- Imieliński K. (1974b). Psychofizjologiczne problemy seksuologii. W: K. Imieliński (red.) *Seksuologia biologiczna*. Warszawa: PWN.
- Imieliński, K. (1977). Kulturowo-medyczne aspekty seksuologii. W: K. Imieliński (red.) *Seksuologia społeczna*. Warszawa: PWN.
- Izard, C. (1979). *Human emotion*. New York: Plenum Press.
- Kaplan, H. S. (1974). *The new sex therapy*. New York: Penguin Books.
- Kępiński, A. (1973). *Z psychopatologii życia seksualnego*. Warszawa: PZWL.
- Kirkendall, L., Libby, R. W. (1976). Interpersonal relationships – crux of sexual renaissance. W: S. Gordon, R. W. Libby (red.) *Sexuality today and tomorrow*. Belmont: Duxbury Press.
- Knox, D. (1984). *Human sexuality. The search for understanding*. St. Paul: West Publishing Company.
- Kon, I.S. (1980). Historyczno-etnograficzne aspekty seksuologii. W: K. Imieliński (red.) *Seksuologia kulturowa*. Warszawa: PWN.
- Kuczyńska, A. (1988). Analiza wartości realizowanych w życiu seksualnym, *Prace Psychologiczne XIX* (s. 125-150). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Kuczyńska, A. (1992). Zachowania podejmowane w życiu seksualnym. W: *Prace Psychologiczne XXIV*, 1099, Acta Universitatis Wratislaviensis.

- Kuczyńska, A. (1998). *Sposób na bliski związek. Zachowania wiążące w procesie kształtowania się i utrzymania więzi w bliskich związkach*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Lasswell, M., Lasswell, T. E. (1987). *Marriage and the family*. Lexington: D. C. Heath and Company.
- Leigh, B. (1989). Reasons for having and avoiding sex: Gender, sexual orientation, and relationship to sexual behavior, *Journal of Sex Research*, 26, 199-208.
- Libby, R. W., Gordon, S. (1976). In this country, sex is political. W: S. Gordon, R.W. Libby (red.) *Sexuality today and tomorrow*. Belmont: Duxbury Press.
- Lobitz, W. Ch., Lobitz, G. K. (1978). Clinical assesment in the treatment of sexual dysfunctions. W: J. LoPiccolo, L. LoPiccolo (red.) *Handbook of sex therapy*. New York: Plenum Press.
- LoPiccolo, J., Steger, J. C. (1978). The Interaction Sexual Inventory: A new instrument for assesment of sexual dysfunction. W: J. LoPiccolo, L. LoPiccolo (red.) *Handbook of sex therapy*. New York: Plenum Press.
- Lorenz, K. (1975). *Tak zwane zło*. Warszawa: PIW.
- Łobozińska, B. (1984). Seks w socjologicznych badaniach rodziny. W: K. Imieliński (red.) *Seksuologia społeczna*. Warszawa: PWN.
- Malewska, H. (1967). *Kulturowe i psychospołeczne determinanty życia seksualnego*. Warszawa: PWN.
- Masters, W. H., Johnson, V. E. (1975a). *Współżycie seksualne człowieka*. Warszawa: PZWL.
- Masters, W. H., Johnson, V. E. (1975b). *Niedobór seksualny człowieka*. Warszawa: PZWL.
- Masters, W. H., Johnson, V. E. (1980). *Szczęśliwy związek*. Warszawa: PZWL.
- Meyer, V., Chesser, E. S. (1973). *Terapia behawioralna w psychiatrii klinicznej*. Warszawa: PZWL.
- Murstein, B. I. (1988). A taxonomy of love. W: R. J. Sternberg, M. L. Barnes (red.) *The psychology of love* (s. 13-37). New Haven, CT: Yale University Press.
- Obuchowski, K. (1977). Psychologiczne problemy seksuologii. W: K. Imieliński (red.) *Seksuologia społeczna*. Warszawa: PWN.
- O'Neill, N., O'Neill, G. (1976). Open marriage: A synergic model. W: S. Gordon, R. W. Libby (red.) *Sexuality today and tomorrow*. Belmont: Duxbury Press.
- Podell, L., Perkins, J.C.A. (1957). Guttman scale for sexual experiences: A methodological note, *Journal of Abnormal Psychology*, 54, 420-422.
- Pospiszyl, K. (1978). *Psychologia kobiety*. Warszawa: PWN.
- Reiss, I. L. (1963). Sociological studies of sexual behavior. W: G. Winocur (red.) *Determinants of human sexual behavior*. Springfield: Ch. C. Thomas.
- Reiss, I. L. (1975). Heterosexual relationships of patients: Premarital, marital and extramarital. W: R. Green (red.) *Human sexuality*. Baltimore.
- Ridley, M. (1999). *Czerwona królowa*. Poznań: Dom Wydawniczy Rebis.
- Rosenhan, D. L., Seligman, M.E.P. (1994). *Psychopatologia*. Warszawa: PTP.
- Rostowski, J. (1987). *Zarys psychologii małżeństwa*. Warszawa: PWN.
- Rubenstein, C. (1983). The modern art of courtly love, *Psychology Today*, 7, 39-49.

- Samson, J. (1977). Sex education and structure of moral judgment. Effectiveness of a form of sex education based on development of formal structures of values judgment. W: R. Gemme, C. Ch. Wheeler (red.) *Progress in sexology*. New York: Plenum Press.
- Schmidt, G. (1976). Empiryczne-psychologiczne wyniki badań seksualnych. W: H. Giese (red.) *Seksuologia*. Warszawa: PZWL.
- Schnabl, S. (1978). *Intimverhalten Sexualstörungen Persönlichkeit*. Berlin: DVW.
- Smith, L. (1976). Religion's response to the new sexuality. W: S. Gordon, R. W. Libby (red.) *Sexuality today and tomorrow*. Belmont: Duxbury Press.
- Starczewska, K. (1975). *Wzory miłości w kulturze Zachodu*. Warszawa: LSW.
- Starowicz, Z. (1985). *Leczenie czynnościowych zaburzeń seksualnych*. Warszawa: PZWL.
- Steger, J. C., LoPiccolo, J. (1978). The Sexual Interaction Inventory: A new instrument for assessment of sexual dysfunction. W: J. LoPiccolo, L. LoPiccolo (red.) *Handbook of sex therapy*. New York: Plenum Press.
- Sternberg, R. J., Grajek, A. (1984). The natura of love, *Journal of Personality and Social Psychology*, 47, 312-329.
- Sternberg, R. J. (1986). Triangular theory of love, *Psychological Review*, 93, 119-135.
- Sternberg, R. J. (1988). Triangulating love. W: R. J. Sternberg, M. L. Barnes (red.) *The psychology of love*. New Haven, CT: Yale University Press, 119-138.
- Weiss, K. E. (1994). *Seksualność kobiety – mity, rzeczywistość, możliwości* (materiał powielony).
- Wojciszke, B. (1991). *Procesy oceniania ludzi*. Poznań: Wydawnictwo Nakom.
- Wojciszke, B. (1993). *Psychologia miłości. Intymność, namiętność, zaangażowanie*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Zadzożańska, A. (1980). Etnologiczne problemy seksuologii. Symbolika płci i seksu w różnych kulturach. W: K. Imieliński (red.) *Seksuologia kulturowa*. Warszawa: PWN.